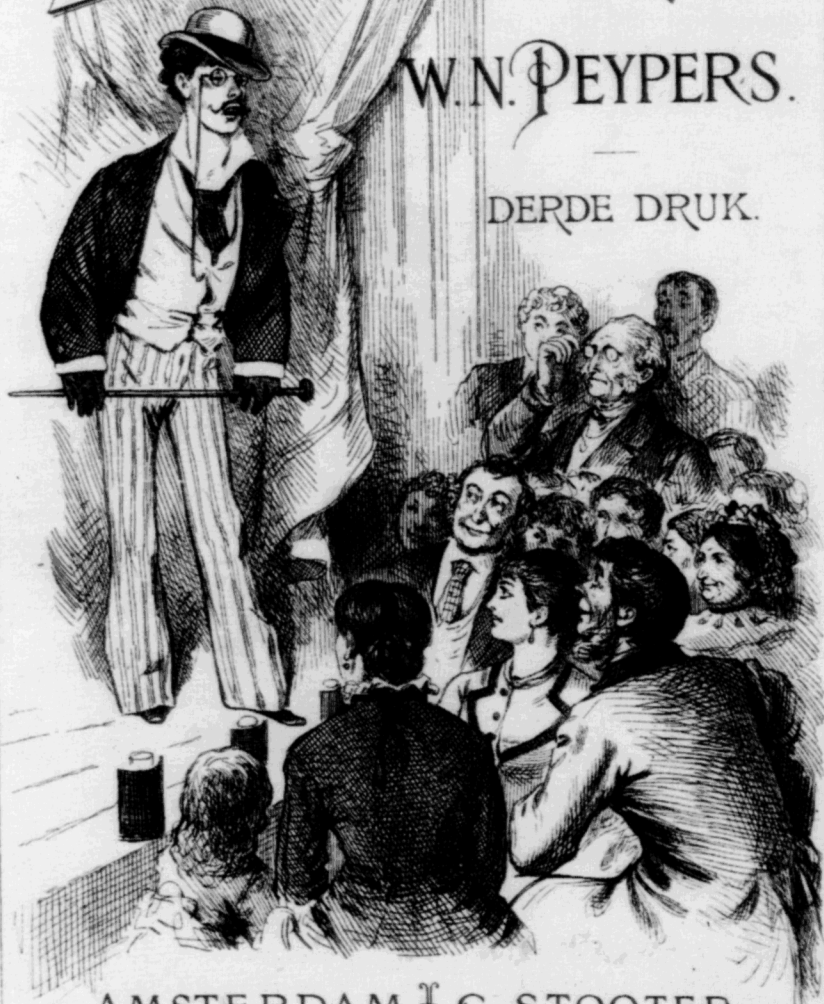

DE DECLAMATOR

DOOR

W.N. PEYPERS.

DERDE DRUK.

AMSTERDAM. J. C. STOOTER.

Op weg naar welsprekendheid:

Een beredeneerd overzicht van negentiende-eeuwse geschriften rond de (uiterlijke) welsprekendheid

W. VAN DEN BERG

Verantwoording

In dit bibliografisch overzicht zijn publikaties opgenomen die op enigerlei wijze de uiterlijke welsprekendheid ter sprake brengen, hetzij in meer algemene beschouwingen over de welsprekendheid, hetzij in op de *actio* en *pronuntiatio* toegespitste handleidingen en instructieboekjes (rubriek A). Daarnaast vindt men een opgave van tijdschriften die het rederijkersfenomeen hebben begeleid (rubriek B) en tenslotte een beperkte keuze van tekstuitgaven die specifiek op lijf en stem van de rederijkerskamers werden geschreven (rubriek C).

In de rubrieken A en B is naar volledigheid gestreefd, maar ongetwijfeld zal mij nog een aantal uitgaven ontgaan zijn. Rubriek C pretendeert geenszins exhaustiviteit: het wil niet meer zijn dan een illustratieve selectie uit de overstelpende hoeveelheid aan poëziebundels en toneelteksten, die in het rederijkerscircuit werden aangemaakt.

Bij de verdere afbakening van het materiaal heb ik mij de volgende beperkingen opgelegd:

1. Alleen *afzonderlijk* verschenen Nederlandse of in het Nederlands vertaalde publikaties zijn opgenomen. Verhandelingen en redevoeringen die in tijdschriften of verzamelbundels zijn verschenen zal men hier dus tevergeefs zoeken.
2. De inventarisatie behelst alleen *negentiende-eeuwse* publikaties, gedrukt of herdrukt tussen 1800 en 1900. Dat betekent bijv., dat de Nederlandse vertaling van J.J. Engels *De kunst van nabootsing door gebaarden* (1791) niet, maar een negentiende-eeuwse bewerking van Le Faucheurs *Over de voordragt des redenaars* wel in het overzicht staat.
3. Eveneens ontbreken verhandelingen en beschouwingen die *uitsluitend* over de toneelspeelkunst gaan. Zo is hier niet J. Jelgerhuis' *Theoretische lessen over de gesticulatie en mimiek* (Amsterdam 1827-1830, waarmee in 1858 en 1876 nog wordt geadverteerd) verantwoord, maar wel de vertaling van Lewalds *Handboek voor praktische tooneelspeelkunst*, omdat deze handleiding zich ook expliciet richt tot wie zich in de uiterlijke welsprekendheid wil bekwamen.

Omdat het grotendeels om vrijwel vergeten titels gaat, heb ik – behoudens de enkele gevallen dat ik geen vindplaats heb kunnen achterhalen – opzet en inhoud van de publikaties globaal aangegeven, waarmee dit bibliografisch overzicht een beredeneerd karakter heeft gekregen.

Mijn belangrijkste bronnen vormden de rederijkerstijdschriften, aanvullende gegevens werden min of meer toevallig gevonden in de bibliotheken van de Amsterdamse Universiteit en het Nederlands Theaterinstituut, de Leidse Universiteitsbibliotheek en de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag.

Tenslotte: deze lijst draagt een voorlopig karakter. Suggesties voor aanvullingen en verbeteringen worden door mij zeer op prijs gesteld.

A: Beschouwingen en handleidingen over de (uiterlijke) welsprekendheid

1. 1814: J.L. Ewald, *Over de uiterlijke kanselwelsprekendheid, uit het Hoogduitsch, met breedvoerige aantekeningen door J. Clarisse*, Zutphen, bij H.C.A. Thieme 1814. 396 pp.

Het handboek is weliswaar toegespitst op de kanselwelsprekendheid, maar behandelt ook in meer algemene zin paragraafsgewijs uitvoerig de relatie tussen de 'innerlijke' en 'uiterlijke' welsprekendheid en gaat daarbij in op allerlei voordrachtsaspecten (spraak, houding, beweging, gelaatstrekken en gebaren), met zeer veel verwijzingen naar de klassieke oudheid.

2. 1828: Abm. Theod. Beausar, *De Ilias van Homerus, tot model voor den redenaar*. In vier redevoeringen, Leiden bij C.C. van der Hoek 1828. 155 pp.

Homerus wordt in deze beschouwingen geroemd vanwege zijn *duidelijkheid, eenvoudigheid, bondigheid* en *bevallige voordracht*. Op grond van deze kwaliteiten wordt hij sprekers in het openbaar ten voorbeeld gesteld.

3. 1829: J.M. Schrant, *Fénélon's gesprekken over de welsprekendheid in het algemeen, en over die van den kansel in het bijzonder; benevens een stuk van zijn brief aan de Fransche Akademie, tot het zelfde onderwerp betrekkelijk. Uit het Fransch, met aantekeningen*. Eerste druk 1817, tweede druk, Zaltbommel, bij Johannes Noman 1829. 466 pp.

In het *Tweede gesprek* komt Fénélon te spreken over de 'uiterlijke voordragt', het gebruik van de stem en de gebaarmaking. Schrant, die bijna 200 pagina's *Aantekeningen* aan zijn vertaling toevoegt, geeft aanvullende informatie over de uiterlijke welsprekendheid op pp. 235-264.

4. 1830: P.S. Schull, *De karakteristiek der welsprekendheid, of de leer der kenmerken van de verschillende soorten van welsprekendheid*, Dordrecht, bij J. van Houtrijve Jr. 1830. 67 pp.

In deze niet bekroonde prijsvraagbeantwoording, uitgeschreven door de *Maatschappij der Nederlandsche letterkunde*, verschaft Schull *characteristica* van een viertal soorten welsprekendheid: van de *kansel*, de *pleitzaal*, de *openbare*

raadsvergadering en de gehoorzaal. De laatste wordt weer onderverdeeld in een feestelijke, genootschappelijke, beschrijvende en onderwijzende welsprekendheid.

5. 1831: N.G. van Kampen, *Verhandeling over de vraag: Welk is het wezenlijk kenmerkend onderscheid der welsprekendheid van den kansel, van de pleitzaal, van de raadsvergadering en van de gehoorzaal?* In: *Nieuwe werken van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde*, deel III, 1, Dordrecht 1831. 135 pp.

Uitgave van een in 1829 door de *Maatschappij der Nederlandsche letterkunde* bekroonde prijsverhandeling. Bevat *Inleiding*, waarin het 'wezenlijk en onderscheidend' kenmerk van de verschillende soorten welsprekendheid in verband wordt gebracht met het 'oogmerk' van de spreker. In 4 hoofdstukken worden vervolgens de kenmerken van de *kanselwelsprekendheid*, de *welsprekendheid van de pleitzaal*, de *raadsvergadering* en de *gehoorzaal* opgesomd. 'Leerzaam vermaak' wordt karakteristiek geacht voor de laatste soort. Het vergunt de spreker een grotere vrijheid en gebruikmaking van 'uiterlijke sieraden en bijkans dichtelijke beelden'. Sprekers die optreden in de 'onnoemelijk vele grootere en kleinere maatschappijen, genootschappen enz. in ons Vaderland' dienen niet louter op lering te mikken, want de praktijk leert 'dat ook de stevigste, en meest doorwrochte en geleerde verhandeling, zoo dezelve of met eene drooge en smakelooze voordragt en stijl, of met eene flauwe, stijve en ziellooze uitvoering verzeld gaat, geene uitwerking doet, weinig hoorders lokt, en de aanwezigen niet bevredigt, enkelden uitgezonderd, die uit de harde schaal de zoete pit weten te vinden en te waarderen'. Van Kampen, die in zijn betoog bij herhaling terugvalt op autoriteiten uit de klassieke oudheid, sluit zijn betoog af met een voorbeeld van elke type welsprekendheid.

6. 1832: J. Pullenberg, *Redekunst voor eerst beginnende redenaars*, Leiden 1832. [niet aangetroffen]

7. 1832-1837: Hugo Blair, *Lessen over de redekunst en fraaije letteren, of voorschriften over taal, stijl, welsprekendheid en dichtkunst, opnieuw uitgegeven door B.H. Lulofs*, Groningen, bij J. Oomkens, 3 delen 1832-1837.

In deel 2 (1835) wordt in den brede gesproken over onderscheiden soorten van openbare redevoeringen, de structuur van de redevoering en de uitvoering of 'mondelijke voordragt'.

8. 1834: *Proeve eener inleiding in de redekunst of rhetorica, handelende over de oneigenlijke of figuurlijke beteekenis der woorden, of de leer der figuren, voornamelijk ten gebruike van aankomende onderwijzers der jeugd*, Rotterdam, bij H.W. van Harderwijk 1834. 56 pp.

In het Voorberigt wordt de redekunst omschreven als een wetenschap, die regels aanreikt 'om bij alle gelegenheden gepast en doelmatig, of met één woord, om wel te spreken en te schrijven'. In dat verband wordt een

overzicht van de leer der figuren zinvol geacht. Het boekje beweegt zich op elementair niveau en bedient zich van veel voorbeelden.

9. 1838: J. Kneppelhout, *Wenken voor beoefenaars der uiterlijke welsprekendheid*, Leyden 1838. Onder de titel 'Aphorismen over uiterlijke welsprekendheid' met kleine wijzigingen herdrukt in J. Kneppelhout, *Geschriften*, deel 10, Leiden 1865, pp. 114-138.

In deze losse reflecties over de declamatie komen o.a. de stem, de gesticulatie, de muzikale aspecten van de voordracht, de ademhaling, de instudering van de declamatie en het inspelen op het publiek aan de orde. Kneppelhout werkt vooral met Franse voorbeelden en zweert bij het handboek van Larive: 'zijne *cours de déclamation* moet in ieders handen zijn, die zich met declamatie afgeeft'.

10. 1838: C.A.P. Weissman de Villez, *Handleiding, ter bevordering van het kunstmatig lezen. Met enige lees oefeningen in proza en dichtmaat, uit Nederlandsche schrijvers en dichters ontleend*, Amsterdam, bij Frederik Kaal 1838. 304 pp. Een tweede druk verscheen, eveneens te Amsterdam, in 1845.

In de *Voorrede* wordt opgemerkt, dat in de bestaande leesboeken nergens de 'kunst van wel te lezen' wordt behandeld. Deze handleiding wil de leerlingen helpen zich een goede uitspraak en een 'welgevallige' voordracht eigen te maken.

Het boekje is in een vijftal rubrieken verdeeld. In de eerste afdeling komt de *uitspraak van de klinkers en de samengestelde klinkers* aan bod, in de tweede de *uitspraak van de medeklinkers*, in de derde wordt gesproken over de *leestekens*, in de vierde worden de *klemtonen* behandeld, in de vijfde afdeling het *lezen in dichtmaat*. De instructies worden afgesloten met een aantal *lees oefeningen* in proza en poëzie in *gemeenzame* en *boertige* stijl. Over het voordragen van poëzie wordt opgemerkt, dat de reciteur niet alleen over gevoel en verbeelding moet beschikken, maar ook over voorstellingsvermogen: de voordrager moet als het ware zien, wat hij voordraagt om de juiste toon te kunnen treffen en zijn gehoor te boeien.

11. 1839: A. Helmig van der Vegt, *Handleiding ter bevordering der welsprekendheid, ingerigt ten gebruike van kunst- en letterlievende maatschappijen en instituten*, Amsterdam, bij L. van der Vinne 1839. 72 pp.

In de *Voorrede* noemt de schrijver Blair, Shakespeare en Huydecoper als zijn voornaamste bronnen. De instructie omvat de *de welluidendheid, de stijl, de welsprekendheid en de dichtkunst*. Elk pars wordt puntsgewijs, geïllustreerd met veel dichtproeven, behandeld. De welsprekendheid wordt verdeeld in die 'der algemeene Volksvergaderingen en genootschappen', 'der Geregts-hoven' en 'der Predikstoelen'. Veel aandacht voor 'de opslag der oogen', de 'toon der stem' en de 'gebaarden of de beweging van hoofd en handen'. De 'uitvoering of mondelinge voordragt' neem een prominente plaats in.

12. 1840: A. Bogaers, *Verhandeling over het wezen der uiterlijke welsprekendheid, hare voordeelen, en de meest geschikte middelen ter bevordering van hare beoefening hier te lande*, Leiden, bij D. du Mortier en zoon 1840. 300 pp.

Aparte uitgave van de door de *Hollandsche maatschappij van fraaije kunsten en wetenschappen* in 1839 bekroonde en in de *Nieuwe werken* uitgegeven prijsvraagbeantwoording.

Bogaers behandelt o.a. de *stem, uitspraak, klemtoon, het opzeggen van verzen* (niet scanderen!), *gesticulatie* (waaronder de 'werktuigen van de Gebaren-spraak'), de verschillende *soorten gebaren* (*aanwijzende, nabootsende en uitdruk-kende gesticulaties*) met speciale aandacht voor de 'gebaarmaking bij de declamatie van verzen' ('kiesch en edel'). Een uitspraakleer van het Nederlands, training op jeugdige leeftijd in het hardop lezen, aanstelling van 'teachers of elocution' om 'op school of aan huis, les te geven in het kunstmatig lezen en reciteren', 'eene goede Hollandsche theorie van voordragt en gebarenkunst', een Nederlandse prosodie, universitair onderwijs in het 'wélzeggen' in de moedertaal en niet langer in het Latijn, staan hoog op Bogaers' verlanglijstje. Ook de oprichting van 'declameergezelschappen of genootschappen ter beoefening der uiterlijke welsprekendheid' kan zijn nut hebben, mits men zich bedient van geschikt instructie-materiaal en onderlinge kritiek niet schuwt.

13. 1841: G. ten Brummeler, Wz., *Mnemotechnie, of proeve eener geheugenis-leer*, 's-Gravenhage, bij J.P. Beekman Hz. 1841.

Geeft uitgebreide regels en oefjes op het gebied van de *memoria*.

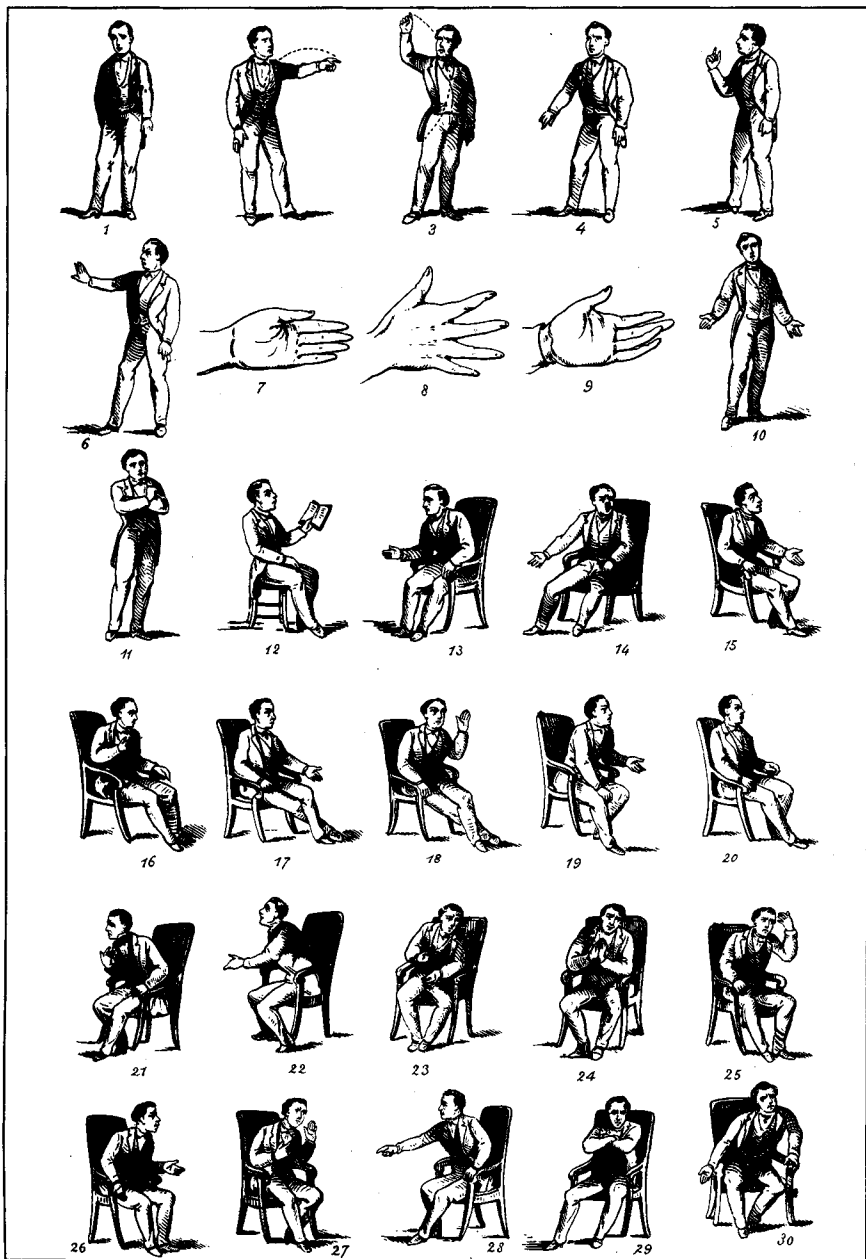
Een tweede druk verscheen onder de titel *Nederlandsche mnemotechnie of geheugenis-leer, met koninklijke aanmoediging vereerd* bij de gebroeders Belinfante, s-Gravenhage 1865. 74 pp.

14. 1844: L.R. Beynen, *Over het goede en schoone van letterkundige voordragt. Eene voordragt*, 's-Gravenhage, bij gebroeders Giunta d'Albani 1844. 19 pp.

Apologie van de uiterlijke welsprekendheid. Volgens Beynen is er sprake van een overgangstijd, waarin de jeugd ('Een jong *Frankrijk*, een jong *Duitschland*, een jong *Holland*') het voor het zeggen heeft en de de letterkundige voordracht als passé bespot. Beynen voert een viertal redenen aan om dat te ontzenuwen. Betoont zich o.a. een tegenstander van het stillezen van poëzie: 'Mondelinge voordragt is voor de poëzij eene eerste voorwaarde, en waar vindt men daaraan beantwoord, dan in letterkundige Genootschap-pen?'

15. 1845: J.M. Schrant, *Over de voordragt des redenaars of over de uitspraak en het gebaar; naar het Fransch [van M. Le Faucheur] met aantekeningen*, Leyden, bij J.H. Gebhard en Comp. 1845. 142 pp.

In zijn *Voorrede* roemt Schrant het *Traité de l'action de l'orateur, ou de la prononciation et du geste* van Michel le Faucheur, Parijs 1657, door Francius in het Latijn vertaald en in 1701 door J. van Zanten in het Nederlands

Uit: B.H. Lulofs, *De kunst der mondelijke voordracht of uiterlijke welsprekendheid*. Opnieuw uitgegeven door J. van Vloten (Amsterdam, C.L. Brinkman, 1877).

overgezet (derde druk 1748). Onvrede met die vertaling bracht Schrant tot een nieuwe, waarbij hij zich wel een aantal vrijheden heeft veroorloofd en aantekeningen heeft toegevoegd. De 20 hoofdstukjes hebben betrekking op de *stem* (*pronuntiatio*, *voordracht* of *uitspraak*) en de *gesticulatie* (*actio*, *uitvoering* of *gebaar*). Het resultaat vormt een reeks voorschriften over de uiterlijke welsprekendheid, geheel in klassieke trant.

16. 1845: J.M. Schrant, *Regelen, betreffende de voordragt des redenaars*, Amsterdam, bij J.H. Gebhard & Comp. 1845. 48 pp.

Ongewijzigde herdruk in 1867.

In het *Berigt* vooraf stelt Schrant, dat er bij de voordracht zoveel komt kijken, dat regels en voorschriften onontbeerlijk zijn. Tot nu toe was hij gewoon tijdens zijn colleges die hoofdregels te dicteren. Echter om tijd te sparen heeft hij deze vuistregels nu – een 150-tal! – op schrift gesteld. Als zijn bronnen noemt hij o.a. Cicero, Quintilianus, Vossius, Le Faucheur, Francius, Blair, Ewald, Clarisse en Bogaers. De auteur spreekt de wens uit, dat zijn voorschriften ook buiten de universiteit nut mogen afwerpen.

Ter illustratie regel 72: 'Met den buik op het spreekgestoelte te liggen, is ongevallig voor het oog, hinderlijk voor de longen, en belemmerend bij het spreken.'

17. 1846: *Handleiding tot de declamatie en mimiek, of beknopte theorie der uiterlijke welsprekendheid*, 's-Gravenhage, bij A. Kloots & Comp. 1846. 76 pp.

In de *Voorrede* wordt opgemerkt, dat deze handleiding zich voornamelijk met de 'gebreken des Redenaars' zal bezighouden. Immers de meeste voordragers hanteren in alle genres dezelfde geaffecteerde toon en gesticuleren als een automaat. In 7 hoofdstukjes worden allerlei aspecten van de declamatie en de mimiek, uiterst gedetailleerd en van voorbeelden voorzien, behandeld.

18. 1848: B.H. Lulofs, *De declamatie; of de kunst van declaméren of recitéren en van de mondelinge voordragt of uiterlijke welsprekendheid in het algemeen (ten gebuike voor studenten en voor elk een', die in het openbaar lezen of spreken moet)*, Groningen, bij C.M. van Holhuis Hoitsema 1848. 278 pp.

Zeer uitvoerig en breedsprakig handboek, verdeeld in een algemene inleiding, drie hoofddelen en een aanhangsel. Behandelt de *zuiverheid* (klankleer), de *duidelijkheid* (verstaanbaarheid) en de *fraaiheid* van de declamatie (welluidendheid, gebaren etc.) paragraafsgewijs. Aparte en omstandige aandacht voor het declameren van proza en poëzie. In het aanhangsel wordt de theorie geadstrueerd aan een regel voor regel-bespreking van A.E. Borger's 'Aan den Rijn in de lente van 1820'. Gezaghebbend handboek, dat soberheid predikt en waaraan in rederijkerspublicaties herhaaldelijk gerefereerd wordt. In 1877 bezorgt J. van Vloten onder de titel *De kunst der mondelinge voordracht of uiterlijke welsprekendheid (voor studenten, rederijkers, en verdere beoefenaars)* hiervan nog een tweede druk, Amsterdam, bij C.L. Brinkman. 300 pp.

19. 1853: J. Steenmeijer, *Brieven over de welsprekendheid*, Arnhem, bij Is. An. Nijhoff en Zoon 1853. 288 pp.

Eerder verschenen in de *Godgeleerde bijdragen* 1831-1833.

Een derde druk met een woord vooraf van C.P. Tiele werd in 1875 te Deventer gepubliceerd bij A. ter Gunne. 287 pp.

In 6 brieven worden allerlei aspecten van de welsprekendheid behandeld, zo ook de 'openbare welsprekendheid'. Vernieuwend is zijn afwijzing van de verdeling in 4 soorten (kansel, balie, raadszaal, gehoorzaal), die Van Kampen in zijn prijsvraagbekroning had bepleit: 'Welsprekendheid is één'.

20. 1856: G.T.N. Suringar, *De kunst van declameren naar het Fransch van J.M. Larive*, Leeuwarden, bij G.T.N. Suringar 1856. 196 pp. In 1870 verscheen van hetzelfde werk een onveranderde heruitgave.

Suringar vertaalde dit handboek op aanraden van Abraham des Amorie van der Hoeven, die aan deze studie van een van de belangrijkste Franse achttiende-eeuwse treurspelspelers nog actualiteitswaarde toekende, omdat zowel de contemporaine toneelspelers als de rederijkers op een verkeerd spoor zouden zitten.

Vertaling beperkt zich tot deel 1: de theorie van het declameren. In 21 hoofdstukjes worden algemene adviezen aan toneelspelers gegeven, waaronder observaties over *De stem en de uitspraak*, *Het oog en het oor* en *De toon van spreken*.

21. 1858: August Lewald, *Handboek van de praktische tooneelspeelkunst. Tevens ter leiding van allen die geroepen zijn zich op de uiterlijke welsprekendheid toe te leggen. Vrij bearbeit naar het Hoogduitsch door C.J. Roobol*, Amsterdam, bij H.J. van Kesteren 1858. 351 pp. Een derde druk volgt nog in 1876.

Op de 'Naamlijst der inteekenaren' komt een aantal rederijderskamers voor. Geen apart hoofdstuk over de uiterlijke welsprekendheid, wel veel aanwijzingen hoe men 'hartstogten' en 'ligchamelijke gebreken' moet uitbeelden.

22. [1868]: *Over de kunst om in 't publiek te spreken. Naar het Fransch van L.E.M. Bautain*, Amsterdam bij Jan D. Brouwer, zonder jaar [Voorbericht gedateerd op 1868]. 164 pp.

Omvat een 17-tal hoofdstukjes, waaronder *Vereischten tot het spreken in 't publiek*, met aandacht voor de 'physische vereischten voor den redenaar'.

23. 1869: S. Katz Jzn., *Handboek der welsprekendheid. Gids en leidraad bij de beoefening der redekunst*. Amsterdam, bij Kröber, Heybrock & Hötte z.j. [1869]. 233 pp.

In ongetiteld voorbericht zegt de auteur het ontwerp van zijn handboek ontleend te hebben aan de *Préceptes de rhétorique* van de abt Girard, maar geen slaafse navolging. De hoofdstukken over de geschiedenis van de welsprekendheid, uitspraak, gebaar en geheugen zijn geheel oorspronkelijk,

‘met het oog op een nieuweren geest, eene jongere rigting bewerkt’, terwijl ‘naast de onschatbare voorschriften der klassieken, ook de moderne auteurs’ niet zijn vergeten. De voorbeelden zijn grotendeels aan Nederlandse auteurs ontleend. Na een *Inleiding* en een *Geschiedenis van de welsprekendheid* volgen een vijftal hoofdstukken, die respectievelijk handelen over *De vinding*, *Schikking*, *Uitdrukking*, *Uitspraak en gebaar* en *De verschillende soorten van welsprekendheid*.

In het historisch overzicht komt Katz ook over de oude rederijderskamers te spreken en legt hij een verband met de eigentijdse revival.

In het hoofdstuk *Uitspraak en gebaar* stelt Katz zich kritisch op tegenover de vele handleidingen op het gebied van de uiterlijke welsprekendheid. Dat geldt in de eerste plaats het onderdeel *Uitspraak*. Wie Le Faucheur, Ewald, Clarisse of de Blair-vertaling van Lulofs met omzichtigheid raadpleegt wordt op dat punt voor wansmaak en overdrijving behoed, die men elders vaak tegenkomt. Van Jelgerhuis en Engel had men kunnen leren, dat er een groot verschil is tussen een toneelspeler en een redenaar. Maar getuige de ‘gedrochtelijke overdrijving’ in veel voordrachten sloeg men die raad in de wind: ‘Inzonderheid onze rederijders mogen zich voor dit laatste wel wachten, opdat daardoor het galmen, zingen of dreunen, die hatelijke eentoonigheid, welke hen reeds al te zeer kenmerkt, niet nog onuitstaanbaarder worde.’ Velen laten zich nog altijd door Simon Stijl inspireren, maar dat was een toneelman. Het ‘galmen’ en ‘dat haatlijk zingende in de voordragt’ is in strijd met een gezond begrip van welsprekendheid. Katz wijst er bij voorduring op, dat wat vroeger kon – het ‘kloppen op de borst, dat trappen op den grond en verdraaijen der oogen’ – nu echt niet meer gaat. Ook het ‘*lyrische* in de stem’, ‘de muzikalen stemgalm’, waaraan Stijl en Engel zoveel waarde hechten en die ook Clarisse nog enigszins verdedigt, zijn, zo valt hij Blair bij, uit de tijd.

Eenzelfde terughoudendheid legt Katz aan de dag ten opzichte van een al te nadrukkelijke en uitgesponnen gesticulatie. Voorts uitvoerige aandacht in het hoofdstuk *Het geheugen* voor allerlei stelsels van mnemotechniek, waarbij Brummelerskamp een ‘uitnemende, heldere, logische gids’ wordt genoemd. In het slothoofdstuk wordt kort de traditionele verdeling in welsprekendheid van de kansel, balie en raadsvergadering genoemd, zonder echter de kritische kanttekeningen die Steenmeijer bij die verdeling plaatste. Al met al een weinig schools handboek, waar nogal wat retorische bakens worden verzet.

24. [1767?]: Philomusis, *De rederijker. Handleiding voor hen die zich in een juiste voordracht wenschen te bewamen*. Zwolle, bij Van Hoogstraten & Gorter z.j. 144 pp.

In *Een kort woord vooraf* worden de eigentijdse rederijderskamers beschouwd als een teken van ‘meerdere belangstelling in onze letterkunde, of liever, in onze dichtkunst’. Zij dragen bij tot ‘de ontwikkeling en beschaving van de geest’, maar een serieuze aanpak blijft wel een vereiste. Omvat

een 10-tal hoofdstukken, waaronder: *Korte geschiedenis der rederijderskamers in ons land, Hebben de rederijderskamers onzer dagen, vooral in den beginne, hunne taak goed opgevat?* (Noemt Achilles als het goede, helaas te weinig nagevolgde voorbeeld en spoort aan toch vooral de voornaamste dichters te bestuderen), *Welke kundigheden moet de rederijker bezitten?*, *Onderscheid tusschen rhetoriek en declamatie, De voordracht van proza en poëzie, Versbouw, Voordracht der verschillende dichtsoorten (epische, dramatische en lyrische dichtsoorten), Tropen en figuren, Zielleer* (elk type, van het sanguinische tot het flegmatieke heeft zo zijn eigen declamatorische mogelijkheden en beperkingen), *De aandoeningen* (elke gemoedstoestand vanaf verbazing tot toorn heeft een eigen voordrachtsregister), *Mimiek* (de gesticulatie bij iedere gemoedsbeweging wordt uiterst gedetailleerd voorgeschreven) en *De dramatische rollen*.

25. 1874: Rod. Benedix, *De aesthetische voordracht. Naar het Hoogduitsch voor Nederland bewerkt door J.-H. Ankersmit, W. zn.*, Deventer, bij H.J. ter Gunne 1874. 320 pp. Bevat lijst van 'inteekenaren', waaronder ongeveer 40 rederijderskamers.

In het *Voorbericht* meldt de bewerker, dat hij, teneinde zijn handleiding geschikt te maken voor zijn landgenoten, naast buitenlandse dichters als Shakespeare, Goethe, Schiller en Lessing ook Nederlandse dichters heeft opgenomen. Hij acht het boek van Benedix voortreffelijk, omdat deze zaken behandelt die men nergens anders kan tegenkomen en voorts juiste regels en wetten voor de voordracht weet te formuleren. Tot nu toe heerste er op voordrachtsgebied slechts ordeloosheid.

Na een *Inleiding* volgen 22 hoofdstukjes, waar o.m. aandacht geschonken wordt aan *De vorming der stem, De radheid der tong, Het ademhalen, De voordracht van het vers, De toonkleuren, De toonsoorten, De voordracht van het didactische, het epische, het lyrische, De konverzatie-toon, De voordracht van het zoogenaamd deklamatorium en De dramatische voordracht*. Elk onderdeel wordt in detail besproken en gaat vergezeld van tientallen tekstfragmenten ter oefening.

26. 1876: Oscar Güttmann, *Het aesthetisch gebarenspeel. Praktisch leerboek voor tooneelkunstenaars, rederijders, redenaars enz. Voor Nederland bewerkt door J.-H. Ankersmit Wzoon*. Met een honderdtal (in den tekst afgedrukte) ophelderende figuren, meerendeels naar 't leven geteekend. 1e aflevering, Utrecht 1876.

In *Ter lezing aanbevolen* wordt *Het aesthetisch gebarenspeel* als de mimische tegenhanger van *De Aesthetische Voordracht* gedefinieerd. [Ontleend aan bespreking in *Euphonia* 1 (24 juni 1876)].

27. 1879: Servaas de Bruin, *Beknopte handleiding voor beoefenaars van stijlleur en uiterlijke welsprekendheid*, Zutphen, bij W.J. Thieme 1879. 172 pp. Bewerking volgens de auteur in *Een woord vooraf* van een Frans boekje, waarvan hij titel en auteur niet meer kan achterhalen, omdat het titelblad is weggehaakt. Volgt grotendeels het patroon van retorica-handboekjes: behandelt

de verschillende soorten van welsprekendheid (*christelijke welsprekendheid, welsprekendheid van de geschiedschrijver, baliewelsprekendheid*), de elocutie, de gesticulatie, verschillende stijlsoorten (*verheven, eenvoudige, bezadigde, boertige, droge, figuurlijke, deftige en bloemrijke stijl*) met voorbeelden. Voorts aandacht voor de *redenaar, de vier afdelingen van een redevoering, tropen en figuren*. En tenslotte aandacht voor verschillende literaire genres (*Van heldendicht tot opera*). Alles met gebruikmaking van Nederlandse voorbeelden.

28. 1881: C. van der Zeyde (Ps. K. van der Zijde), *De leestoon en het leesonderwijs met het oog op beschaafde voordracht. Ook ten dienste van rederijders en jonge onderwijzers*, Amsterdam, bij H.J. Otto 1881. 104 pp.

In de eerste plaats bedoeld voor collega's, werkzaam in het middelbaar onderwijs. Instructies voor iedereen, die van een 'behoorlijke voordracht meer verlangt, dan een conventioneel zuigend of galmend, teemend of zalvend uitbrengen van klanken, onder begeleiding van molenwiekende armen en bevallig geplooid rederijdersvingertjes'.

Verschaft adviezen rond *Het gebruik der stem (Het tempo [9 alexandrijnen per minuut is ideaal!], de kracht, de hoogte der stem)*, *De klemtoon (De zinton, de woordtoon)*, *De uitdrukking* en voorts in een *Aanhangsel* observaties *Over het spreken*.

Schrijver acht vooral 'beschrijvende en epische' stukken geschikt voor de voordracht. Lyriek zou er zich minder toe lenen. Stooft zich aan de veelal gebezigde 'rederijderstoon': 'Men zou een geheel boekdeel kunnen vullen met de ontleding van de gewoonten, kunstgrepen, naäperijen, onhandigheden, modevertooningen en conventionele regelgrillen, die in rederijderskamers en "liefhebberij-komedies" worden aangekweekt en met de assurance van een professor in de wiskunde aan den man gebracht. Geplooid vingers, zwaaiende en draaiende armen, opgewonden houdingen en verwrongen gelaatstrekken werken daarbij mede, om ons een denkbeeld te geven, hoe men zich onder krankzinnigen moet gevoelen.'

B: Tijdschriften uit het rederijdersmilieu

1. 1854-1860: *De rederijker. Tijdschrift voor leden van rederijders-kamers, vereenigingen en genootschappen ter bevordering van uiterlijke welsprekendheid*. Leyden, bij De Breuk & Smits. Maandblad, per aflevering 32 pp, prijs f 3,00 per jaar. Aanvankelijk onder redactie van H.R. de Breuk, later van J.M.E. Dercksen. Onder de medewerkers de namen van Jan van Beers, S.J. van den Bergh, J.M.E. Dercksen, Prudens van Duyse, W.J. Hofdijk, E. Laurillard en C.G. Withuys.

In 'Een woord aan onze lezers' worden de doelstellingen van het blad geformuleerd: bevordering van de beoefening van de uiterlijke welsprekendheid, 'het grootere en niet zoo bepaald tot den geletterden stand behorende publiek' in contact te brengen met de vaderlandse literaire toppers en het vervallen nationale toneel op te krikken en zo de volkssmaak

te veredelen. Het blad zal niet alleen rapporteren over rederijkersactiviteiten, maar wil ook als platform van meningen fungeren. In de praktijk leidt dat tot de volgende berichtgeving: a) *Verslagen* over de gang van zaken in afzonderlijke kamers dan wel in overkoepelende, provinciale organisaties; b) *Boekbeoordelingen* over letterkundige voortbrengselen die relevant geacht worden voor het rederijkersmilieu; c) *Algemene beschouwingen* rond wezen en doel van de rederijkerskamers. Met name in de laatste categorie vervult het blad een forumfunctie: in redactionele en ingezonden bijdragen komen alle hete hangijzers van de rederijkersideologie ter sprake: beduchtheid voor vertrossing, de verhouding reciteren/toneelspelen, de participatie van dames, de verschillen tussen de oude en de eigentijdse rederijkerskamers etc. etc. Ter instructie van de abonnees worden in de tweede en derde jaargang nog eens, afleveringsgewijs, J.J. Engels befaamde 25 *Brieven over gebarenkunst* afgedrukt. Na de redactiewisseling verliest het blad voor een deel zijn opiniërend karakter: gedichten, boekbesprekingen en rapportage van rederijkersactiviteiten krijgen dan de overhand.

2. 1857-1885: *Jaarboekje voor rederijkers en beminnaars der poëzij*. Tot 1867 voert F.H. Greb de hoofdredactie, daarna D.F. van Heyst, Amsterdam, bij L.F.J. Hassels.

Het eerste jaarboekje bevat voorwoord noch inleiding, maar valt met de deur in huis: een gekleurde insigneplaat, waarop de versierselen van een aantal rederijkerskamers uit o.a. Gelderland, Noord-Holland en Zuid-Holland staan afgebeeld, gevolgd door een overzicht van geregistreerde kamers, compleet met zinspreuk en de namen van bestuurders, eventuele ereleden, werkende leden en het aantal kunstlievende leden. Na een aantal prozastukken, betrekking hebbend op de rederijkers, volgt een afdeling *Poëzy*, met voordrachtsteksten van ras-rederijkers, zoals J.M.E. Dercksen, P.A. van Overeem, W.J. Hofdijk, F.H. Greb en anderen. Het is een formule, die tot 1885 grotendeels in tact blijft, al verdwijnt de insigne-plaat met ingang van de twaalfde jaargang. Te beginnen met het tweede jaarboekje wordt er steeds een portret van een bekende dichter opgenomen. Opvallend in de tweede jaargang is een kritische beschouwing van J. van Lennep volgens wie de kamers 'geene uitgezonderd [...] sedert lang alle aanspraak op den tytel van "Rederijkerskamer" [hebben] verloren' en tot 'reciteercolleges' of 'liefhebberykomedies' zijn verworden. C. Busken Huet zal in 'Laatste Nederlandsche gedichten' (*Litterarische fantasien en kritieken*, deel 7, Haarlem 1912, p. 15e e.v.) naar aanleiding van het *Jaarboekje* voor 1877 genadeloos afrekenen met de daarin opgenomen poëzie en de pretenties van de rederijkers.

3. 1861-1862: *Rhetorica. Nieuw tijdschrift voor rederijkers, beminnaars der poëzij en beoefenaren der uiterlijke wel sprekendheid. Onder redactie en medewerking van voornamelijk letterkundigen*. Eerste jaargang, 's Hertogenbosch 1861, bij A.H. Kante, 388 pp., tweede jaargang, Zwolle 1862, bij S.H. ten Cate, 448 pp. Niet verder verschenen. Waarschijnlijk eens per jaar uitkomend. Redactie onbekend.

Men belooft in *Een woord ter inleiding* onpartijdigheid en het vermijden van nutteloze mededelingen. Men wil *Jaarboekje* noch *De rederijker* in de wielen rijden.

Meest beschouwelijke tijdschrift uit het rederijkersmilieu en wellicht daarom al weer snel ter ziele.

De meeste bijdragen met initialen ondertekend. Bevat positieve bijdragen over de Nederlandse letterkunde (o.a. een uitvoerige, tweedelige bespreking van Helmers *De Hollandsche natie* en beschouwingen over H.A. Meijer en De Genestet). Ruimt ook plaats in voor gedichten en zelfs een compleet treurspel. Is zeer kritisch gestemd over de doorsnee-rederijkersproduktie: de *Gedichten* van de rederijkersbons J.M.E. Dercksen worden als 'Water- en melkpoëzie' getypeerd en ook het *Jaarboekje voor rederijkers en beminnaars van poëzij* wordt neergesabeld. Bevat voorts 'Een vluchtige blik op de Rederijkerskamers der vroegere en tegenwoordige tijden'.

4. 1864-1875: *Rederijkers weekblad*. Uitgave 'onder medewerking van vele letterkundigen'. Weekblad in folio-formaat, Utrecht, bij J.G. Andriessen & Zoon. Elk nummer bevat 4 pp. in twee kolommen gedrukt en verschijnt elke donderdag, te beginnen op 7 januari 1864. Prijs f 1,50 per kwartaal. Redactie wordt niet genoemd.

In 'Ons doel' wordt het blad omschreven als lijfblad voor rederijkerskamers. Kamers worden uitgenodigd hun programma's in te zenden, die kosteloos zullen worden afgedrukt. Behalve aan rederijkersactiviteiten zal men ook ruimte beschikbaar stellen voor reflectie over wezen en doel van het rederijken. Beoefening van de letterkunde en vorming van de smaak tot het ware, schone en goede staan hoog in het vaandel. Er komen rubrieken voor taal en stijl, de geschiedenis van de letterkunde, novellen en poëzie en rapportage van rederijkersactiviteiten, voorts twee maal per jaar een lijst van rederijkerkamers (een belofte die niet wordt ingelost) en tenslotte een afdeling berichten, verscheidenheden en advertenties.

Veel aandacht krijgen de oude rederijkerskamers, o.m. aan de hand van een *Geschiedenis van het rederijken* in afleveringen. Vanaf de tweede jaargang fungeert het weekblad tevens als orgaan van het *Nederlandsch rederijkers-verbond*, waarover in den brede geïnformeerd wordt.

5. 1877-1879: *Euphonia, weekblad gewijd aan letterkunde en welsprekendheid voor Noord- en Zuid-Nederland*. Orgaan der letterlievende vereeniging 'Nicolaas Beets' te Utrecht.

Verschijnt elke zaterdagavond, beginnend op zaterdag 1 april 1876, laatste nummer 29 maart 1879. Prijs f 6,00 per jaar. De redactie wordt tot 23 september 1877 gevoerd door A.J. Servaas van Rooijen. Daarna gaat het blad over in handen van uitgever J. Minkman te Arnhem met M.A. Sipman als hoofdredacteur. Medewerking wordt onder beide redacteurs verleend door een keur van Nederlandse literatoren.

In *Een woord vooraf* wordt als oogmerk van het blad omschreven de 'stan-

daard van Neêrlands letterkunde omhoog te houden' door het goede en schone daarvan 'in sierlijken vorm te vertolken'. *Euphonia* wil op die wijze een gids zijn voor 'den letterminnaar, een hoogtemeter der Noord- en Zuid-Nederlandsche literatuur en een vraagbaak voor beoefenaars der uiterlijke welsprekendheid'.

Boekbesprekingen, letterkundige overzichten, beschouwingen over stijl- en versbouw en opname van gedichten zijn daartoe geëigende middelen. Daarnaast beoogt men ook stimulering van de uiterlijke welsprekendheid: 'Niet door de lectuur alleen kan en zal de dichter tot ons spreken, neen, zijn woord moet worden levend gemaakt, zijne denkbeelden moeten worden bezield om 't welluidende meer en beter te doen uitkomen.' Het wordt de rederijerskamers in Nederland en België als een verdienste gerekend te hebben bijgedragen aan een grotere waardering van de literatuur van vroeger en nu. Ook toneelnieuws zal worden opgenomen, omdat het toneel nu eenmaal een bijdrage kan leveren aan volksbeschaving en veredeling en bovendien de grenzen tussen de rederijkerij en het toneelspelen vlottend zijn. De actualiteit tenslotte, zal aan bod komen in de rubrieken *Korte mededeelingen* en *Berichten*, waarvoor de medewerking van de secretarissen van de rederijerskamers wordt ingeroepen. Het blad zal worden gecompleteerd met een feuilleton. Alleen advertenties die met de bedoeling van het blad stroken zullen worden opgenomen.

Met ingang van het 2e nummer van de derde jaargang vermeldt men ook de inhoud van andere tijdschriften. Opvallend zijn voorts de uitvoerige, principiële en kritisch gestemde verslagen van rederijerswedstrijden.

Met ingang van december 1876 brengt men elke woensdag een *Bijblad* uit, geheel gewijd aan toneel.

6. 1881-1883: *Eloquentia*. *Weekblad gewijd aan letteren en uiterlijke welsprekendheid*. Vangt aan met een proefnummer op zaterdag 9 april 1881, de derde jaargang eindigt met nummer 18, zaterdag 5 mei 1883. Verschijning: elke zaterdagavond, omvat 4 pagina's, kost f 4,00 per jaar, franco per post. Uitgever Kruisman & Co te Amsterdam. In december 1882 gaat het blad over naar uitgever De Waal, eveneens te Amsterdam. Vanaf no. 29 (22 oktober 1881) uitkomend met een *Bijblad voor Antwerpen* met Vlaams nieuws.

Met ingang van de tweede jaargang verschijnt het blad in groter formaat, m.i.v. 2 december 1882 zelfs in folio-formaat. Bij aanvang van de derde jaargang blijkt Joh. E.A. van Pellecom, secretaris van de Amsterdamse rederijerskamer *Eloquentia*, het blad te redigeren.

In *Wat wij willen* zegt men de lezer via kritische bespreking te zullen informeren aangaande studies en handleidingen op het gebied van de uiterlijke welsprekendheid. Behalve vraagbaak wil men ook producent zijn van teksten die voor de voordracht gebruikt kunnen worden. Verder zal men rederijersactiviteiten verslaan. Ook hier ruimte voor een feuilleton, te beginnen met J.J. Cremer *De tooneelspelers*. Voorts van de hand van B.H. van Breemen en P.H. Morak korte, vaak kritisch getinte, beschouwingen

rond de reciteerpraktijk en historische overzichten rond eerdere rederij-kerskamers. Vanaf 18 augustus 1881 bericht men uitvoerig over de gewenste oprichting van een *Noord- en zuidnederlandse rederij-kersbond*, die een tegenwicht zal moeten vormen tegen het *Nederlandsche rederij-kersverbond*. *Eloquentia* wordt het officiële orgaan van deze nieuwe overkoepelende organisatie, die uiteindelijk *Amsterdamsche rederij-kersbond* zal gaan heten en slechts een beperkt aantal kamers zal weten te bundelen.

7. 1887-1893: *De gids voor leesgezelschappen en rederij-kerskamers*. Maandblad, 12 nummers per jaar, 8 pagina's per aflevering. Eerste nummer dateert van oktober 1887, laatste nummer van oktober 1893. Wordt gratis ter beschikking gesteld aan bij de uitgever bekende directeuren van leesgezel-schappen en voorzitters van rederij-kerskamers. Abonnementsprijs f 1,25 per jaar. Initiatief van de Arnhemse boekhandelaar-uitgever J. Minkman. Minkman laat in een circulaire, gericht aan de 'Geachte confrater', er geen misverstand over bestaan, dat de oprichting van het blad uitsluitend dient om de uitgevers te gerieven: 'Het is toch van algemeene bekendheid, dat letterkundige Werken (Romans, Novellen en Brochuren) voor verreweg de grootste meerderheid aan Leesgezelschappen worden gesloten, en dat tooneelwerkjes en gedichten in Rederij-kerskamers de aangewezen koopers vinden. Om de aandacht van Directeuren van Leesgezelschappen en Be-stuurders van Rederij-kers-kamers te trekken is het thans noodzakelijk in verschillende couranten te annoncereen. Die manier van annoncereen is zeer kostbaar en verslindt menigmaal de winst die aan een uitgave behaald kan worden.' Minkman is in het bezit (niet teruggevonden!) van 'eene lijst van verreweg het meerendeel der bestaande Leesgezelschappen (die voort-durend gecompleteerd wordt)', waaraan hij in het verleden zijn circulaires van uitgaven toestuurde en met succes.

Hij is nu van plan zijn nieuwe tijdschrift gratis toe te zenden aan leesgezel-schappen en rederij-kerskamers, maar hij kan alleen kostendekkend werken als zijn confraters hun uitgaven gaan adverteren in zijn blad. Voor de kosten behoeft men het niet te laten: slechts 15 cent per regel; een gering bedrag als men bedenkt, dat 'men in dit blad annoncerende *gerust alle annonces in andere bladen achterwege kan laten*'. Minkmans *Gids* is dus in principe een verkapte reclamefolder, waarin vooral veel wordt aangeprezen. Het bevat een rubriek *Letterkundig nieuws*, waarin o.a. boekaankondigingen en beoor-delingen uit andere tijdschriften zijn opgenomen en voorts zeer veel literai-re nieuwtjes, vooral uit het buitenland. Voorts een afdeling *Inhoud van tijdschriften* en een forse rubriek *Advertentiën*.

Naar de lezers houdt Minkman in het eerste nummer een ander verhaal: hij benadrukt sterk de gidsfunctie van zijn gratis blad: wie uit de wassende stroom van publikaties een keuze moet maken, is hier aan het goede adres. *De gids* weet het 7 jaar uit te zingen. De gerichtheid op de leesgezelschappen en rederij-kerskamers wordt in het blad keer op keer zichtbaar: herhaaldelijk wordt vermeld – ook in de advertenties – dat bepaalde literatuur geknipt

is voor leesgezelschappen en het rederijkersmilieu. Zo nu en dan worden er ook berichten over jubilerende rederijkersverenigingen opgenomen en verslagen gepubliceerd over rederijkersconcoursen. In de eerste jaargangen treft men ook korte literaire beschouwingen aan (Over Nederlandsche poëzie, De vrouw in de literatuur, terwijl ten gerieve van de rederijkerskamers in 9 afleveringen de geschiedenis van de vroege rederijkerij wordt geschetst).

Met ingang van de tweede jaargang wordt de opzet iets gewijzigd: meer 'letterkundige opstellen' en een aparte rubriek boekbeoordelingen (negatief over Van Deyssel en Emants, lovend over Helène Swarth), verder wordt er plaats ingeruimd voor gedichten en een feuilleton.

8. 1894-1895: *Nieuw jaarboekje voor rederijkers*. Drieborg, bij J. Bakker Rzn. Redacteur H.A. van Goch. Qua formaat en inhoud een voortzetting van *Het jaarboekje voor rederijkers en beminnaars der poëzij*.

In het *Voorbericht* wordt verondersteld, dat zeker op het platteland nog belangstelling voor dit type publikatie zal bestaan. De titel '*Voor rederijkers*' is misschien voor 't tegenwoordige minder gelukkig gekozen, omdat het onvervalsche 'rederijken' heel weinig, misschien geheel niet meer beoefend wordt, maar al is het 'rederijken' zelf in den laatsten tijd geheel aan den dijk gezet, de naam 'rederijker' wordt nog steeds gebruikt voor iedereen, die roeping gevoelt als DILETTANT de planken te betreden, [...]'.

Evenals het eerdere *Jaarboekje voor rederijkers* bevat deze uitgave een uitvoering *Naamlijst van rederijderskamers, reciteercolleges en genootschappen ter beoefening der uiterlijke welsprekendheid*. De redacteur had graag met een volledige en correcte lijst willen komen, maar de kamers 'in de steden en vooral in de groote steden namen al heel weinig notitie van mijn verzoek om inlichtingen'. Het platteland was op dit punt veel bereidwilliger. Dit jaarboekje wijkt op het punt van het *mengelwerk* vrij sterk af van zijn voorganger: minder ruimte voor poëzieteksten: omdat de meeste rederijderskamers verenigingen van liefhebberijtoneel zijn geworden krijgen toneelstukjes en proza-bijdragen de voorkeur.

C: Selectie bloemlezingen, speciaal voor rederijderskamers samengesteld

1. 1838: J. Immerzeel Jr., *Gedichten, bijzonder voor de declamatie. Verzameld uit hedendaagsche dichters, ten deele vervaardigd door J. Immerzeel*. Eerste en tweede druk, Amsterdam, bij J. Immerzeel jr. 1838. 132 pp.

In het *Voorbericht* wordt melding gemaakt van de eigentijdse nieuwe wijze van voordragen, waarbij de vroegere monotonie heeft plaats gemaakt voor een 'wezenlijk-muzikale nuancering van toonmaat en zinsnede'. Declameren is een kunst geworden, die oefening vraagt. 'Onder de menigte voorlezers, die het spreekgestoelte in onze ontelbare genootschappen en genootschapjes beklimmen, zijn er maar weinigen, die de gaaf der voordragt

bezitten. Wat men door den een te droog, te koel, te bedaard, te temerig, in één woord te zielloos hoort lezen, wordt door den anderen met winderig gebaar en bulderende stemuitzetting voorgedragen; zonder dat een van beiden in hunne methode (mag men zulks zoo noemen) acht geeft op het verschil van onderwerp, den zin van het stuk en de bedoeling des dichters.' Ook op het gebied van de gesticulatie gaat er veel mis. De bloemlezing wil voor de declamatorische training geschikte oefenstof aanreiken. Zij bevat fragmenten en volledige gedichten van o.a. Beets (uit *Jose*), Bilderdijk, Bogaers, Feith, Hasebroek, Van Lennep, Withuys en vooral van Immerzeel zelf.

2. 1858: *Bundel blijspelen* van A. van der Hoop, Jrs. Zn, P.A. van Overeem, Th. Körner, J.M.E. Dercksen, Willem Hartzveld en Arnold. Amsterdam, bij L.F.J. Hassels 1858. 278 pp.

In *Voorwoord* bericht de uitgever het plan te hebben 'dadelijk een nieuwen Bundel ter perse te leggen, die uit gemengden inhoud, zoowel Treur- als Blijspelen, zal zijn zamengesteld', omdat hem gebleken is dat deze formule zeer aanslaat in het rederijkersmilieu. Vooraanstaande dichters hebben aan deze bundel bijgedragen en hun medewerking al toegezegd voor de volgende. Bevat een zestal blijspelen: A. van der Hoop Jrs. Zn, *Een coup, of de huwelijks-advertentie*; P.A. van Overeem, *De kiezers, of het hemd is nader dan de rok*; Th. Körner, *De bruid*; J.M.E. Dercksen, *Een proces in den dop*; Willem Hartzveld, *Een blijspel*; Arnold, *Een oom uit Oost-Indië*.

3. 1859: [J.M.E. Dercksen], *Negental lees- en leerlesjes, over natuurlijke historie en nog wat anders, voor de lieve jeugd in rederijkers- en huiskamers, door een neefje van 'den Schoolmeester'*, Amsterdam, bij L.F.L. Hassels 1859. 90 pp. Zonder inleiding. Binnen twee jaar een drietal herdrukken.

Achtereenvolgens passeren de revue: *De beer*, *De ezel*, *Arithmetica*, *De aap*, *De vlinder*, *De kievorsch*, *Het huwelijk*, *Huwelijksregt en huwelijkspligt* en *De ridder-tijd*.

4. 1860: Arnold en anderen, *Dramatische gedichten en blijspelen voor rederijkers*, Amsterdam, bij P.M. van der Made 1860. 324 pp. Bevat een 12-tal dramatische gedichten en blijspelen, voor het merendeel van de hand van Arnold.

5. 1862: [W.N. Peypers]. *De declamator. Romancen en balladen, opgedragen aan de rederijkerskamers en genootschappen voor uiterlijke welsprekendheid, in Nederland*, Rotterdam 1862.

Derde druk, Amsterdam, bij C. Stooter z.j. 192 pp.

'Ter voordracht in: rederijkerskamers, vereenigingen tot beoefening der welsprekendheid, nutsvergaderingen, enz.'

Geen inleiding. In totaal 45, grotendeels narratieve, gedichten, veelal anoniem, een enkel vertaald, zoals *Twee grenadiers* naar Heine.

6. 1869: W.J. Hofdijk en L.F.J. Hassels, *Keurgarve. Verzameling van gedichten, geschikt voor deklamatie, Ernst*, Amsterdam, bij Jan Leendertz. Zonder jaar [1869]. 200 pp.

Selectie criterium vormde het serieuze karakter van de verzen hetgeen betekent, dat de dood in veel van de vaak larmoyante gedichten centraal staat. In de *Voorrede* stellen de samenstellers, dat ze van uitgevers en dichters veel medewerking kregen: 'menig gedicht' is zelf niet eerder gepubliceerd. De bundel behelst 29 voornamelijk ballade-achtige, narratieve gedichten van o.m. J.A. Alberdingk Thijm (*Pulcherrima virgo*), W.J. Hofdijk (*Een ballade van pinksteravond*), P.A. de Genestet (*De heiden-apostel*), A. Bogaers (*Teunis Ruwhart*), B. ter Haar (*De inkwartiering*), H.J. Schimmel (*Pieter Dirkszoon Hasselaar*), J. van Lennep (*Het sterfbed in de hut en Aan mijn kinderen te Samarang*), E.J. Potgieter (*'t Was maar een weesje*), J.J.L. ten Kate (*De kleine Savoiaart*), Jan van Beers (*Tante Geertruid*) en J. Nolet de Brauwere van Steeland (*Het kleine meisje met de zwavelhoutjes*).

7. 1869: W.J. Hofdijk en L.F.J. Hassels, *Keurgarve. Verzameling van gedichten, geschikt voor deklamatie, Luim*, Amsterdam, bij Jan Leendertz. Zonder jaar [1869]. 192 pp. Geen inleiding. 41 luimige gedichten van o.a. Bogaers (*Truitje*), J. van Lennep (*De aanhaling*), Helvetius van den Bergh (*De gelukkinge*), W.J. van Zeggelen (*Oom en neef*) en voorts van een hele reeks minder bekende dichters.

8. 1877: J.H. van der Veen, *Uit de portefeuille*, Harlingen, bij A. Land Ezn 1877, 1e bundel proza, 2e bundel poëzie: 'iets geheel nieuws en oorspronkelijks, en zal dus velen welkom wezen, vooral in dezen tijd nu er veel vraag is naar voordragten in proza en poëzie'. [Uit advertentie]

9. [1877]: W.J. Hofdijk (ed.), *Dichterlijk album*, 2e druk, zonder plaats en jaar. Bevat verzen van Jan van Beers, N. Beets, W.J. Hofdijk, A. van der Hoop Jsxn, J.J.L. ten Kate, H. Tollens Czn, W.J. van Zeggelen. 'De meeste verzen zijn bij uitstek geschikt voor het reciet'. [Uit advertentie]

10. [1877?]: H.P. Dewald, *Tien schetsjes met de pen, in dichtmaat, voor rederijkers en reciteer gezelschappen*, zonder plaats en jaar.

11. 1890: [Johan van Ansloo], *De vroolijke declamator. Nieuwe verzameling van luimige gedichten door Johan Vana* (ps.), Amsterdam, bij W. van Gulick 1890. 107 pp.